

Τα «λιβάδια» που ήταν «δάση»: Η περίπτωση των προστατευτικών δασών του Ζαγορίου

Κ. Στάρα και Ρ. Τσιακίρης

Ιερολοχιτών 21, Νέα Ζωή, 45500 Ιωάννινα, e-mail: kallio21@hotmail.com

Περίληψη

Στην περιφέρεια πολλών οικισμών του Ζαγορίου απαντά η τοπωνυμία «λιβάδι», χωρίς ωστόσο η λέξη να ανταποκρίνεται εννοιολογικά στην αντίστοιχη μορφή της βλάστησης που κυριαρχεί στα λιβαδικά οικοσυστήματα. Μελέτη κοινοτικών αρχείων και τοπωνυμικών συλλογών της περιοχής, επιτόπια έρευνα και επισκέψεις στο πεδίο αποκάλυψαν ότι συχνά τα «λιβάδια» στο Ζαγόρι αποτελούσαν στην ουσία δάση, τα οποία λειτουργούσαν ως προστατευτικά δάση των οικισμών. Η ιεροπραξία του αφορισμού ή η αφιέρωση στην Εκκλησία πρόσδιδαν στο λιβάδι το χαρακτήρα της προστατευόμενης περιοχής, όπου η χρήση προς ίδιον όφελος απαγορευόταν. Συνήθως η κοπή ιστάμενων δέντρων ήταν αυστηρώς απαγορευμένη, είτε ελεγχόμενη από την Εκκλησία, ενώ σε κάποια επιτρέπονταν η βόσκηση. Τα τελευταία αυτά λιβάδια είχαν τη μορφή των δασολίβαδων. Τα τοπικά αυτά συστήματα προστασίας λειτούργησαν κατά την περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας και ατόνησαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο οι υπερφυσικές δοξασίες στις οποίες στηρίζονταν καταφέρνουν ακόμη να προστατεύουν αρκετά από τα αφιερωμένα στην Εκκλησία ή αφορισμένα λιβάδια του Ζαγορίου. Αυτά συντηρούν σήμερα κάποια από τα γηραιότερα δέντρα της περιοχής, ενώ έχουν πολύ μεγάλη επιστημονική αξία για τη διερεύνηση ποικίλων θεμάτων της τοπικής οικολογικής ιστορίας, της αειφορικής διαχείρισης των τοπικών δασικών πόρων, της βιοποικιλότητας, καθώς επίσης και ιδιαίτερα μεγάλη αισθητική και ιστορική αξία.

Λέξεις κλειδιά: προστατευτικό δάσος, ιερό δάσος, αφορισμός, δασολίβαδο, Ζαγόρι

Εισαγωγή

Σε ολόκληρο τον πλανήτη τοπικά λατρευτικά συστήματα έχουν διατηρήσει φυσικές περιοχές που λογίζονται ως ιερές από τους ανθρώπους που τις κατοικούν (Dudley et al. 2009). Ανάμεσα τους τα δάση αποτελούν τις πολυπληθέστερες ιερές περιοχές του πλανήτη (Wild and McLeod 2008). Οι λόγοι ίδρυσης και διατήρησης τέτοιων δασών συχνά δεν είναι λατρευτικοί, αλλά σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο τρόπο διαχείρισης των τοπικών πόρων και των οικοσυστημάτων των περιοχών που τα συντηρούν. Ως αποτέλεσμα η ιερότητα θέτει τους κανόνες προστασίας του χώρου ή των ειδών του και επιτρέπει συνήθως μια ελεγχόμενη χρήση και κάρπωση για την οποία ευθύνεται συνήθως κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα (Virtanen 2002). Οι κανόνες μπορεί να υπαγορεύουν απόλυτη προστασία, είτε χρήση κατά περίπτωση ελεγχόμενη από τη θρησκευτική και κοσμική ηγεσία (Byers et al. 2001). Συνήθως επιτρέπονται χρήσεις οι οποίες δεν καταστρέφουν τα ιστάμενα δέντρα του δάσους, όπως είναι η συλλογή φυτών, μανιταριών ή κατακείμενων ξερών κλαδιών και η βόσκηση.

Τέτοια ιερά δάση, στα οποία επιτρέπεται η βόσκηση, εντοπίστηκαν στην περιοχή του Ζαγορίου Ιωαννίνων, όπου ονομάζονται τοπικά «λιβάδια». Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει αυτόν τον ιδιαίτερο τρόπο προστασίας που εφάρμοσαν οι τοπικές κοινότητες του Ζαγορίου, κυρίως κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας για να διαχειριστούν τους φυσικούς πόρους τους επικαλούμενες την ιερότητα ως υπερφυσικό και παντοδύναμο προστάτη.

Μεθοδολογία

Η έρευνα πεδίου πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2005-2008 σε 23 οικισμούς που διοικητικά ανήκουν στους δήμους Κεντρικού Ζαγορίου και Τύμφης και στις κοινότητες Βωβούσας και Παπίγκου. Ωστόσο η έρευνα των πηγών αφορούσε την ευρύτερη περιοχή του Ζαγορίου, όπου επίσης ανιχνεύτηκαν δάση τα οποία ονομάζονταν «λιβάδια». Όλα τα δάση που επισκεφτήκαμε αναπτύσσονται γύρω από τον ορεινό όγκο της Τύμφης σε υψόμετρο 680 – 1340 μ. και σε γειτνίαση με τους αντίστοιχους οικισμούς.

Ο εντοπισμός των δασών αρχικά πραγματοποιήθηκε με έρευνα των πηγών (δημοσιευμάτων και αδημοσίευτων χειρογράφων) στις συλλογές και βιβλιοθήκες του Ιστορικού Λεξικού και του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (Κ.Ε.Ε.Λ.) της Ακαδημίας Αθηνών, του τομέα Λαογραφίας των πανεπιστημίων Αθηνών και Ιωαννίνων, καθώς και στα αρχεία του Πνευματικού Κέντρου «Κ. Λαζαρίδης» στο Κουκούλι. Επίσης από τοπικά κοινοτικά αρχεία σταχυολογήθηκαν κοινοτικές και εκκλησιαστικές αποφάσεις σχετικές με το θέμα. Την αρχειακή έρευνα ακολούθησαν και συμπλήρωσαν ελεύθερες συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 2006 και στις οποίες συμμετείχαν 145 άνθρωποι (80 γυναίκες και 65 άντρες) που διαμένουν στο Ζαγόρι, είτε αυτό αποτελεί τον τόπο καταγωγής τους και το επισκέπτονται περιστασιακά ή το χρησιμοποιούν ως τόπο καλοκαιρινών διακοπών. Το καλοκαίρι του 2007 επισκεφτήκαμε, εντοπίσαμε και χαρτογραφήσαμε επιτόπου τα δάση που ανιχνεύσαμε από την αρχειακή και επιτόπια έρευνα.

Αποτελέσματα και συζήτηση

Η έρευνα μας αποκάλυψε ότι χαρακτηριστικές μορφές των παρελθόντων τοπίων του Ζαγορίου αποτελούσαν δάση και δασύλλια κοντά στους οικισμούς που προστατεύονταν μέσω τοπικά προσαρμοσμένων συστημάτων διατήρησης, τα οποία, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, σχετίζονταν με θρησκευτικού τύπου απαγορεύσεις. Τα δάση αυτά ονομάζονται στο Ζαγόρι δάση αφορισμένα, εκκλησιαστικά ή βακούφικα (βακούφια), κουρί και «λιβάδια». Παρά τις διαφορετικές ονομασίες τους χαρακτηρίζονται από την κοινή λειτουργία τους ως περιοχές απόλυτης προστασίας ή ελεγχόμενης διαχείρισης αναφορικά με τη βόσκηση και την ξύλευση. Ειδικότερα, τα δάση με την τοπωνυμία «λιβάδι» ανιχνεύτηκαν σε 11 οικισμούς της περιοχής μελέτης και με το ίδιο όνομα απαντούν και στα Βλαχοχώρια του Ανατολικού Ζαγορίου (Στάρα 2009).

Ο Οικονόμου (1991) έχει σωστά καταγράψει ως «λιβάδια» δασωμένες περιοχές σε 9 οικισμούς του Ζαγορίου. Ωστόσο, η εξήγησή του ότι πρόκειται για ανοιχτούς βοσκότοπους που στη συνέχεια δασώθηκαν δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς τα «λιβάδια», όπως εμείς τα καταγράψαμε, είτε αφορούσαν σε πυκνά δάση που οι κάτοικοί τους τα θυμούνται πάντα ως τέτοια, είτε συνιστούσαν ξεροθερμικά βοσκοδάση τύπου σαβάνας (Rackham 2005).

Η ιεροπραξία του αφορισμού ή η αφιέρωση στην Εκκλησία λειτουργούσε ως μηχανισμός που τελικά προστάτευε το «λιβάδι» και του πρόσδιδε το χαρακτήρα της προστατευόμενης περιοχής. Συνήθως η μορφή των «λιβαδιών» ήταν ανοιχτή, με καθαρό υπόροφο, που τα προστάτευε από τυχόν κίνδυνο πυρκαγιάς. Εξαίρεση αποτελεί το «λιβάδι» του Βρυσσοχωρίου στο Ανατολικό Ζαγόρι, το οποίο συνεχίζει να λειτουργεί ως το προστατευτικό δάσος του οικισμού και βρίσκεται σε πολύ απότομη κλίση και σε ευαίσθητο γεωλογικό υπόστρωμα. Για το λόγο αυτό κάθε κάρπωση, ακόμη και η βόσκηση, απαγορευόταν και η προστασία ήταν απόλυτη. Η κεντρική εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους, εκεί όπου το δάσος γειτνιάζει με το χωριό (όπου μάλιστα βρήκαμε και μετρήσαμε τα μεγαλύτερα σε διαστάσεις δέντρα του δάσους) και το ξωκλήσι του Αι Γιώργη, στο ψηλότερο σημείο του, λειτουργούν ακόμα ως σημάδια που υπενθυμίζουν στους κατοίκους το καθεστώς της απόλυτης προστασίας. Για τους ίδιους λόγους το «λιβάδι» της Καλουτάς στις υπώρειες του Μιτσικελίου συνεχίζει να

διατηρείται ανυλοτόμητο, ως προστατευτικός μανδύας του οικισμού από τις διαβρώσεις του ευάλωτου σε κατολισθητικά φαινόμενα φλύσχη της υπερκείμενης του οικισμού πλαγιάς. Ως τέτοιο εξαιρείται από υλοτομικές επεμβάσεις, όχι μόνο υπό το φόβο υπερφυσικών τιμωριών, αλλά και μέσω σύγχρονων δασικών διαχειριστικών μελετών που επιφορτίζονται την ευθύνη του τρόπου διαχείρισής του (Αμπατζής 1994).

Η λειτουργία αυτή, της απόλυτης προστασίας, μας αφήνει υπόνοιες ότι η ετυμολογία της λέξης «λιβάδι» μπορεί επίσης να σχετίζεται όχι μόνο με την έννοια του λιβαδιού ως λειμώνα, αλλά και με τη σημασία του ως υποκοριστικού του αρχαίου λιβάς, -άδος (η): σταλαγμός νερού, στάσιμο νερό, ρυάκι (Μπαμπινιώτης 2002, λήμμα λιβάδι). Μάλιστα από τα 11 συνολικά λιβάδια που καταγράψαμε αυτό των Νεγάδων, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πληροφορητών μας, σχετίζεται με την προστασία του υπόγειου υδροφορέα, ενώ αυτά του Βρυσχωρίου, του Ηλιοχωρίου, της Καλουτάς και των Φραγκάδων θεωρείται ότι «κρατάνε τα νερά», δηλαδή προστατεύουν τους υποκείμενους οικισμούς από κατολισθητικά φαινόμενα (Βλέπε Πίνακα 1).

«Γιατί το ονόμασαν λιβάδι δεν ξέρω. Είχε μια βρύση, μια πηγή που το πήραν το νερό και το έφεραν εδώ σε αυτή τη βρύση, εδώ στο χάνι, έχει βρύση. Και δεν πήγαιναν εκεί να χτυπήσουνε, για να μην χαθεί το νερό, κι όταν το έκοψαν το λιβάδι χάθηκε μετά, το νερό χάθηκε από εκεί» (Αφήγηση της Κατερίνας Τσέφα στους Νεγάδες, 11/9/2006).

Το «λιβάδι» είχε στο Τσεπέλοβο την έννοια της απαγόρευσης κάθε χρήσης για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα που ορίζονταν με κοινοτικές αποφάσεις και εφαρμόζονταν υπό το φόβο της θείας τιμωρίας. Αντίθετα στο Βραδέτο είχε την έννοια της κλειστής διαχειριζόμενης έκτασης, όπου η κοπή ξύλων επιτρέπονταν υπό τον πλήρη έλεγχο της Εκκλησίας. Εικάζουμε ότι αρχικά το «λιβάδι» αυτό λειτουργούσε ως προστατευόμενο βοσκοδάσος που έχασε αυτή του την ιδιότητα στο πέρασμα του χρόνου και στη συνέχεια και το όνομά του και μετονομάστηκε σε «Κρανιές». Μάλιστα από κάποια εποχή και μετά λειτούργησε σαν βακούφικο μπαλταλίκ, δηλαδή δάσος υλοτομούμενο για καυσόξυλα για τις ανάγκες των κατοίκων σε μικρούς περίτροπους χρόνους (Γρίσπος 1973) και τα έσοδα από τη διαχείρισή του καρπώνονταν η Εκκλησία.

Πίνακας 1. Τα λιβάδια που αποκάλυψε η αρχειακή έρευνα και η έρευνα πεδίου και η τεκμηρίωσή τους ως προστατευτικών δασών των αντίστοιχων οικισμών.

Οικισμοί	Τεκμηρίωση
Βραδέτο	<i>«Εμείς στο Βραδέτο έχουμε ένα μέρος τεράστιο, το οποίο είναι βακούφικο, εκκλησιαστικό... Παλιότερα το λέγαμε Λιβάδι. Τώρα το μετονομάσαν, επειδή έχει πολλές κρανιές, το έχουν μετονομάσει σε Κρανιές. Αυτό το 'λεγαν Λιβάδι, γιατί είναι βακούφ(ι)κο μεν, αλλά εκεί έκλειναν τα ζώα, τα χοντρά τα ζώα, το είχαν περιτοιχισμένο γύρω και έκλειναν τα μουλάρια, τα άλογα, που είχαν τον παλιό καιρό, τα έκλειναν εκεί. Εκεί είχε δέντρα πολλά. Επειδή η άλλη η περιοχή του χωριού δεν είχε δέντρα, αναγκάζονταν ο κόσμος να κόψει από εκεί, αλλά πλήρωνε κάτι στην Εκκλησία. Από πού θα έκοβες; Από το βακούφικο... Η επιτροπή, η εκκλησιαστική επιτροπή, το καθόριζε αυτό το πράμα. Έλεγε, θα δώσεις τόσα, να κόψεις τόσα ξύλα, πρόσεξε να δεις, ζαλίκια, όχι φορτώματα. Φόρτωμα δεν άφηναν, δεν επέτρεπαν γιατί δεν μπορούσαν να (το ελέγξουν), άλλος έβαζε 100 κιλά, άλλος έβαζε 80, άλλος έβαζε... Θα πάρει. Πόσα θα πάρει; Παραπάνω από 40 οκάδες δε μπορεί να πάρει με το ζαλίκι, ζώο δεν έβγαине φορτωμένο με ξύλα από εκεί μέσα, κανένας. Το εκμεταλλεύονταν η Εκκλησία όμως, τα λεφτά πήγαιναν στην Εκκλησία!» (Αφήγηση του Κ. Δαλκαβούκη, Μονοδέντρι, 14/8/2006).</i>

- Βρυσοχώρι *«Ο λόφος πάνω από τον Άγιο Χαράλαμπο λεγότανε λιβάδι και στα βλάχικα το ίδιο... Το προστατεύανε για το χωριό. Για να μην κόβουν ο κόσμος, τα ζώα να βοσκήσουν, για να μην κόβουν κλαδιά, όσα σαπίζανε κάτω για να απορροφήσουν το νερό, να μην έρθει το νερό κάτω» (Αφήγηση της Μ. Πασχάλη, Βρυσοχώρι, 20/8/2006).*
- Ηλιοχώρι *«Λιβάδι το λένε εδώ από πάνω και δεν κόβουν ποτέ, γιατί λένε ότι κρατάει το χωριό» (Αφήγηση του Τ. Παπανικολάου, Ηλιοχώρι, 20/8/2006).*
- Καλουτά *Λειβάδι: αφορισμένο εφταπάπαδο προστατευτικό φυλλοβόλο δάσος της Καλωτάς πάνω από τον οικισμό, που προφανώς προστάτευε τον οικισμό από φαινόμενα διάβρωσης (Λαζαρίδης 1973).*
- Λάιστα *«Από εδώ πάνω ήταν ένα μέρος, το λιβάδι, που το λέγανε. Αυτό το είχαν αφορίσει με 7 παπάδες. Κάνανε αφορισμό, είχε πελώρια δέντρα, τώρα τα υλοτομήσανε, δεν υπάρχουν. Και δεν τολμούσε κανένας, επειδή ήταν αφορισμένο, να μην πάνε να κόψουν ξύλα» (Αφήγηση της Δ. Νούσια – Δημητρίου, Λάιστα, 18/8/2006).*
- Μανασσή *Λιβάδι: Δασωμένη τοποθεσία που χαρακτηρίζεται ως προστατευτικό δάσος, στο οποίο απαγορεύεται κάθε δραστηριότητα (Οικονόμου 1991).*
- Νεγάδες *«Το λιβάδι, τώρα όπως άκουσα να λένε βέβαια, εγώ δεν τα έφτακα αυτά, το είχαν αφορίσει με 7 παπάδες, για να έχει το χωριό νερό. Αλλά αφού πέρασαν και προσπέρασαν τα χρόνια έβαλαν και το υλοτόμησαν και έκοψαν και ξύλα και τα πάντα... Ούτε τσάκνο, ούτε κλαρί δεν άφηγε ο μακαρίτης ο πατέρας μου να πάμε να κόψουμε. Τώρα άλλαξαν τα πάντα... (Αφήγηση της Ρ. Τσέφα, Νεγάδες, 11/9/2006).*
- Τρίστενο *Λιβάδι: Δασωμένη τοποθεσία που χαρακτηρίζεται ως προστατευτικό δάσος, στο οποίο απαγορεύεται κάθε δραστηριότητα (Οικονόμου 1991).*
- Πέτρα *Λιβάδι Αι Νικόλα, κεντρικής εκκλησίας του χωριού: αξιοθαύμαστο δασύλλιο πάνω από το χωριό (Χρήστου 2007).*
- Τσεπέλοβο *Ως ‘φυλαγμένο λειβάδι’ στο οποίο απαγορεύεται η ξύλευση και η βόσκηση ζώων για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ενός έτους, μετά το πέρας του οποίου, επιτρέπεται η βόσκηση βοοειδών, ορίζεται περιοχή του Τσεπελόβου σε κοινοτική απόφαση για αγροδασική απαγόρευση του 1822(Κοινοτική απόφαση, 13/9/1822, Τσεπέλοβον, Αρχείο Πολιτιστικού Συλλόγου Ασπραγγέλων).*
- Φραγκάδες *«Λιβάδι κανονικά λέγεται στον κάμπο, να πούμε, στο αυτό. Γιατί να ονομάστηκε; Και οι Φραγκάδες πάλι είχε λιβάδι. Δεν ξέρω αν το είχαν αφορισμένο εκεί, αλλά το είχαν χωρισμένο για να κρατάει τα νερά» (Αφήγηση του Γ. Τσέφα, Νεγάδες, 11/9/2006).*

Συνοψίζοντας λοιπόν τα παραπάνω, όπως αποκάλυψε δηλαδή τόσο η αρχαιακή έρευνα όσο και οι επισκέψεις στο πεδίο, το «λιβάδι» έχει την έννοια του κλειστού και οριοθετημένου χώρου που λειτουργεί συνήθως ως δασολίβαδο, με την έννοια της λιβαδικής έκτασης μέσα

στην οποία φύονται διεσπαρμένα δέντρα, συδενδρίες ή λόχμες δασικής βλάστησης (Παπαναστάσης και Νοϊτσάκης 1992). Εκτός από την αυστηρά ελεγχόμενη βόσκηση μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η προστασία των τοπικών υδάτινων πόρων, αλλά και του εδάφους, δεδομένου ότι πολλές περιοχές φαίνεται ότι πλήττονταν τότε από φαινόμενα διάβρωσης.

Η ορθολογική διαχείριση ενός εντατικά χρησιμοποιούμενου τοπίου μέσω αυστηρά οριοθετημένων κανόνων και πρακτικών μας προσφέρει σήμερα ένα μοναδικό παράδειγμα αειφορικής διαχείρισης ορεινών οικοσυστημάτων της Μεσογείου, στα οποία θα χρειαστεί να στρέψουμε περισσότερο την προσοχή και την επιστημονική μας έρευνα στο μέλλον.

Συμπεράσματα

Στο αυστηρά χωροθετημένο σύστημα διαχείρισης των φυσικών πόρων του Ζαγορίου, όπως αυτό λειτούργησε τον προηγούμενο αιώνα, τα προστατευτικά βοσκοδάση αποτελούσαν ένδειξη μιας ελεγχόμενης αειφορικής χρήσης της γης. Σήμερα η μεγάλη επιστημονική αξία τους έγκειται όχι μόνο στην ιστορική, πολιτισμική και αισθητική σημασία τους, αλλά και στην ιδιαίτερη βιοποικιλότητα που αυτά φιλοξενούν. Η ελεγχόμενη βόσκηση άλλωστε είναι γνωστό ότι διαμορφώνει συχνά ένα μωσαϊκό με ξέφωτα και ανοιχτό υπόροφο ο οποίος ευνοεί μια πλούσια βιοποικιλότητα (Read 2000). Περιοχές που συνδυάζουν βοσκοδάση με γηραιά υπερώριμα δέντρα τείνουν να είναι από τις πολυτιμότερες της Ευρώπης από τη σκοπιά της διατήρησης της φύσης, καθώς παρουσιάζουν μια πολύ ενδιαφέρουσα δομή από δέντρα διαφορετικών ηλικιακών κλάσεων, αλλά και πλήθος οργανισμών μοναδικά προσαρμοσμένους σε αυτά (Read 2000). Σήμερα τα αρχαία αυτά λιβάδια θα πρέπει να καταγραφούν, να ερευνηθούν και να διαφυλαχθούν ως «κόρη οφθαλμού», διότι τέτοιες σπάνιες μορφές βλάστησης έχουν συχνά εκλείψει σε πολλές άλλες περιοχές της χώρας.

Αναγνώριση βοήθειας

Τα στοιχεία της δημοσίευσης αυτής συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής της Κ. Στάρα που εκπονήθηκε στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2009. Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τα μέλη της συμβουλευτικής τριμελούς επιτροπής Β. Νιτσιάκο, Κ. Μπάδα και J. Wong, καθώς και το ερευνητικό πρόγραμμα ΠΕΝΕΔ03 (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Υπουργείο Ανάπτυξης – Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας) που χρηματοδότησε την έρευνα. Ευχαριστούμε επίσης τους κατοίκους του Ζαγορίου που συμμετείχαν στην έρευνα για το χρόνο και την προθυμία τους να μας βοηθήσουν.

Βιβλιογραφία

- Byers, B.A., R.N. Cunliffe and A. Hudak T. 2001. Linking the Conservation of Culture and Nature: A Case Study of Sacred Forests in Zimbabwe. *Hum. Ecol.*, 29 (2): 187-218.
- Dudley, N., L. Higgins-Zogib and S. Mansourian 2009. The Links between Protected Areas, Faiths, and Sacred Natural Sites. *Conserv. Biol.*, 23 (3): 568–577.
- Rackham, O. 2005. Mountains and Ecological History. European Conference, Biodiversity conservation and sustainable development in mountain areas of Europe: The challenge of interdisciplinary research, European BioScene research project “Scenarios for reconciling biodiversity conservation with declining agricultural use in the mountains of Europe” (<http://www.bioscene.co.uk>), 20-24 September 2005, Ioannina, Greece.
- Read, H. 2000. Veteran trees: A guide to good management. Natural England, <http://www.english-nature.org.uk/pubs/handbooks/upland.asp?id=6>, Ημερ. πρόσβασης: 26/11/2007.
- Virtanen, P. 2002. The Role of Customary Institutions in the Conservation of Biodiversity: Sacred Forests in Mozambique. *Environ. Values*, 11: 227–241.

- Wild, R. and Ch. McLeod., 2008. Sacred natural Sites. Guidelines for Protected Area Managers. IUCN, Gland, Switzerland, pp. 106.
- Αμπατζής Θ. 1994. Διαχειριστική Μελέτη του Κοινοτικού Δάσους Καλουτάς Ιωαννίνων περιόδου: 1994-2003. Νομαρχία Ιωαννίνων, Δασαρχείο Ιωαννίνων, Κοινότητα Καλουτάς, Ιωάννινα, σελ. 133.
- Γρίσπος Π. 1973. Δασική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Από του ΙΕ' αιώνας μέχρι του 1971 συγγραφείσα επί τη 150ετηρίδι της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Αυτοτελείς Εκδόσεις της Υπηρεσίας Δασικών Εφαρμογών και Εκπαιδείσεως, Αρ. 25, Αθήναι, σελ. 386.
- Λαζαρίδης Κ. 1973. Οι τοπωνυμίες του Ζαγορίου Α'. Πνευματικό Ίδρυμα Κ. Λαζαρίδης, Κουκούλι Ζαγορίου (Δακτυλογραφημένο χειρόγραφο).
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. 2η Έκδοση, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα, σελ. 2005.
- Οικονόμου, Κ.Ε. 1991. Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη»: Παράρτημα αρ. 45, Ιωάννινα, σελ. 976.
- Παπαναστάσης, Β.Π. και Νοϊτσάκης, Β.Ι. 1992. Λιβαδική Οικολογία. Εκδόσεις Γιαχούδη, Θεσσαλονίκη, σελ. 244.
- Στάρα, Κ. 2009. Μελέτη και καταγραφή ιερών δασών και δασυλλίων στον Εθνικό Δρυμό Βίκου-Αώου. Παραδοσιακές μορφές διαχείρισης, αντιλήψεις και αξίες των τοπικών κοινωνιών για τη διατήρηση του φυσικού τους περιβάλλοντος. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, σελ. 432, (Α δημοσίευτη Διδακτορική διατριβή).
- Χρήστου Π. 2007. Ένας παράδεισος στο Ανατολικό Ζαγόρι. http://perischristou.blogspot.com/2007/01/blog-post_04.html, Ημερ. πρόσβασης: 16/104/2010.

The sacred woods called “meadows” in Zagori, Pindos mountains, Greece

K. Stara and R. Tsiakiris

Ierolochiton 21, Nea Zoi, 45500 Ioannina, Greece, e-mail: kallio21@hotmail.com

Summary

In the mountains of Zagori, NW Greece the toponym “livadi” (literally ‘meadow’) occurs, in the vicinity of villages. These “meadows” have not the typical appearance of a grassland but of a woodland functioning mostly as a protective wood above villages. Archive study and ethnographic research showed that these woods were considered as sacred by local communities in order to prevent use for private needs and to conserve them for the Community. Most of the times wood cutting was strictly prohibited or controlled by local Authorities and the Church, but grazing was allowed according to local covenants. Those pastures had the form of a savannah type woodland pasture. Such local systems of natural resources conservation functioned efficiently during the period of the Ottoman Occupation and lasted until the Second World War. However supernatural beliefs continue to protect ‘livadia’ in Zagori until today and as a result some of the oldest trees of the region occur there. Nowadays these locally adapted systems have a special scientific value for the study of ecological history, sustainable natural resources management and biodiversity as also for their aesthetic and historical values.

Key words: protective wood, sacred wood, excommunicated forest, wood pasture, Zagori